

شناسایی وجه اشتراک پیام موجود
در سردر هفت بنای عمومی دوره
قاجار از طریق تحلیل گفتمان نقوش
به کار رفته در آنها

سردر حمام پهنه، مأخذ: نگارنده

شناسایی وجه اشتراک پیام موجود در سردر هفت بنای عمومی دوره قاجار از طریق تحلیل گفتمان نقوش به کار رفته در آنها

کازم افرازی*

تاریخ دریافت مقاله : ۹۴/۱/۲۸

تاریخ پذیرش مقاله : ۹۴/۹/۸

چکیده

سردر یکی از بخش‌های ساختمان است که قابلیت بیان اعتقادات سازنده یا کارفرمای آن را به ناظر بنا دارد. گفتمان نقوش به کار رفته در تزیینات هر سردر را می‌توان همچون پیامی از سوی سازنده یا کارفرمای سردر محسوب کرد و آنها را خواند و فهمید. گفتمان نقوش سردر هفت بنای عمومی دوره قاجار موضوع این پژوهش است. مسئله‌ای که دنبال می‌شود نحوه شناسایی وجه اشتراک میان پیام‌های نهفته در این سردرها از طریق تحلیل گفتمان نقوش به کار رفته در آنها می‌باشد. هدف پژوهش شناسایی وجه اشتراک سردرهای منتخب در نحوه ارتباط با بینندگان یا مخاطبان بناست. روش اصلی پژوهش توصیفی - تحلیلی بود و داده‌های آن بر مبنای مشاهدات عینی، مطالعات کتابخانه‌ای و با استناد به تصاویر دست اول گردآوری شد. این پژوهش نشان داد که فرآیند پیام‌رسانی در همه سردرهای منتخب با بهره‌گیری از نقوش مختلف، مضامین متفاوت و ترکیب‌های ظریف، ولی با روش‌های گوناگون صورت گرفته است. مقایسه گفتمان‌های شناسایی شده در سردرها مشخص کرد که غلبه خیر بر شر وجه مشترک تمام آنهاست. علت اصلی توجه سازندگان و کارفرمایان این سردرها به این نوع گفتمان را می‌توان در تمایل حکومت‌های قاجاری به نمایش قدرت و حقانیت سیاسی، مذهبی و باستانی خود به ناظران داخلی و خارجی جستجو کرد.

واژگان کلیدی

هفت بنای عمومی دوره قاجار، کاشی‌های سردر، بررسی نقوش، تحلیل گفتمان.

*دانشجوی دکتری رشته شهرسازی، دانشکده شهرسازی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، شهر تهران، استان تهران
Email: Kazem55@ymail.com

مقدمه

برمی‌خیزد بیان می‌گردد. شناسایی پیام غالب هر سردر بر اساس این شاخص‌هاست: نوع نقوش، تعداد نقوش، نحوه ترکیب و جانمایی نقوش در سردر، مضامین موجود در نقوش. رویکرد این بخش ارائه خلاصه و موجز پیام کلی هر کدام از سردرها و شناسایی وجه اشتراک آن پیام‌ها است.

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌هایی در زمینه سه موضوع متفاوت یعنی کاشی‌کاری دوره قاجار (جباری و مرادی، ۱۳۹۲؛ سامانیان و همکاران، ۱۳۹۳؛ شهبازی، ۱۳۸۶)، سردرسازی (محمدی و رجبی، ۱۳۹۲) و گفتمان‌شناسی یک اثر کاشی‌کاری شده (عطارزاده و اتحاد محکم، ۱۳۹۲) انجام شده است. بررسی‌های نگارنده در میان این مطالعات نشان می‌دهد که موضوع کاشی‌کاری دوره قاجار بیشتر به صورت مطالعه یکجای یک بنا صورت گرفته و تفکیکی میان نوع کاشی‌کاری بخش‌های مختلف بنا از جمله سردر مشاهده نمی‌شود. سایر پژوهش‌های صورت گرفته در مورد موضوع سردرسازی اولاً کمتر با ارائه تصاویر و توضیحات بیان تصویری ارائه شده و ثانیاً حول دوره قاجار به بعد متمرکز شده است. شناسایی وجه مشترک فرآیند پیام‌سازی و پیام‌رسانی سردر چند بنای عمومی متفاوت قاجاری، موضوعی است که پژوهشی درباره آن صورت نگرفته است. این نکته نوآوری و تازگی پژوهش حاضر نسبت به پژوهش‌های پیشین است.

مبانی نظری پژوهش

از آنجا که این نوشتار بر آن است که به خوانش گفتمان یک اثر هنری بپردازد، لزوم اشاره به تعاریف و معقولیت اصل این کار وجود دارد. بر این مبنا می‌توان پرسید که اصولاً گفتمان به چه معنی است؟ خوانش یک گفتمان به چه معنی است و چگونه قابل استخراج است؟

کارلبرگ به نقل از رورتی (۱۹۹۲) تئوری گفتمان را چیزی می‌داند که منبعث از تحول زبانی رخ داده در علوم انسانی و اجتماعی به واسطه کارهای شخصیت‌های تاثیرگذاری همچون فردیناند دوسوسور، لودویگ ویتگنشتاین و میشل فوکوس (Karlberg, 2012). تئوری گفتمان تمایل به ترکیب با روش‌های کیفی و تفسیری دارد که بر ساخت اجتماعی و تبادل معنایی از طریق متون متمرکز شده‌اند (Karlberg, 2012). منظور از متون، صرفاً نوشته‌ها نیست، بلکه حوزه وسیع‌تری را مانند کلمات گفته شده، ژست‌ها (حالات)، نمادها، تصاویر، فیلم‌ها و سایر دست ساخته‌های فرهنگی شامل می‌شود (Paul Gee, 2011).

خوانش در لغت به معنای قرائت، برداشت و استنباط است (Parsi Wiki Open Dictionary). خوانش به معنای خواندن معمولی یک متن نیست بلکه به معنای رمزگشایی، ارائه تفسیر و تلاش برای یافتن معانی ضمنی متن است. به این ترتیب می‌توان گفت خوانش گفتمان به معنای مطالعه

سردر از بخش‌های مهم هر ساختمان یا مجموعه محسوب می‌شود و علاوه بر نقش کارکردی و تزئینی می‌تواند القاکننده پیام‌های فرهنگی و سیاسی نیز باشد. نقوش موجود در یک سردر را می‌توان همچون پیامی از سوی سازنده یا کارفرمای سردر محسوب کرد و آنها را خواند و فهمید، زیرا از گذشته‌ای دور حداقل در ایران، سردر به عنوان مکانی به منظور بیان اعتقادات و باورهای صاحب و مالک بنا محسوب می‌شده است. کاشی‌کاری یکی از هنرهای است که در دوره‌های مختلف تاریخی، همراه با آجرکاری، گچ‌کاری و نقاشی برای تزئین سردر به کار می‌رفته و می‌رود. به طبع، این هنر در هر دوره برای بیان و نمایش اعتقادات و سنت‌های معمول در آن عصر، در روی سردر کاربرد داشته است. به دلیل نزدیکی زمانی بیشتر با دوره قاجار و وجود بناهای احداث شده در این زمان در جای جای کشورمان و همچنین پایبندی بیشتر به سنت‌ها در دوره قاجار (از جمله سنت سردرسازی و بیان اعتقادات از طریق آن)، در این پژوهش هفت مورد از بناهای دوره قاجار به عنوان مطالعه موردی انتخاب و از حیث پیامی که القا می‌کنند بررسی می‌شوند. در این زمینه سعی شده است که بناهای متفاوتی انتخاب شوند تا گستره تعمیمی کافی درباره بناهای عمومی این دوره فراهم آید. سؤال پژوهش این است که «سردر هر یک از بناهای انتخاب شده القاکننده چه پیامی است و نقاط مشترک این سردرها در مفهوم و شیوه القای پیام‌ها چیست؟»

همچنین هدف پژوهش عبارت است از «شناسایی فصل مشترک سردرهای منتخب در نحوه ارتباط با بینندگان یا مخاطبان بنا». پربار و عمیق تر شدن تحقیقات انجام شده در مورد هر کدام از هفت بنای انتخاب شده نیز هدف فرعی این پژوهش محسوب می‌شود.

روش تحقق

با توجه به هدف، این پژوهش مشتمل بر سه بخش اصلی است. در ابتدا به منظور حصول به نتیجه مطلوب، کفایت داده‌ها، نتیجه‌گیری دقیق‌تر، و محدودیت در دستیابی به اسناد تصویری بیشتر، تعداد هفت نمونه از بناهای عمومی دوره قاجار، آن هم در بخش‌های مختلف کشورمان به عنوان مطالعه موردی پژوهش برگزیده می‌شود. در بخش اول به توصیف مختصر سردر هر کدام از بناهای انتخاب شده پرداخته می‌شود. داده‌های این بخش بر مبنای مشاهده عینی نگارنده و مطالعات کتابخانه‌ای گردآوری می‌شود تا هر نمونه به خوبی شناسایی و توصیف گردد. در بخش دوم، انواع نقوش موجود در تزیینات کاشی‌کاری سردرهای منتخب، به صورت مجزا و با روش توصیفی-تحلیلی معرفی می‌شوند. رویکرد تحلیلی این قسمت بر اساس انتخاب منابع گویا و دقیق انجام می‌شود. در بخش سوم با تشکیل جدول مقایسه‌ای، پیامی که از همسویی نقوش موجود در هر سردر

تصویر ۱. به ترتیب از راست به چپ: سردر حمام حاجی، حمام گلزار، تکیه معاون الملک، سردر باغ ملی، مأخذ: نگارنده

تصویر ۲. به ترتیب از راست به چپ: سردر حمام پهنه، باغ ارم، ارگ سمنان، مأخذ: همان

متن، تقدم و موقعیت زمانی احداث بنا در کل دوره قاجار، مورد خوانش قرار نمی‌گیرند.

معرفی سردرهای منتخب

هفت سردر انتخاب شده عبارت‌اند از: سردر حمام حاجی و حمام گلزار در رشت؛ سردر حمام پهنه و ارگ سمنان؛ سردر باغ ملی تهران، سردر باغ ارم شیراز و سردر تکیه معاون الملک در کرمانشاه.

حمام حاجی رشت: حمام «حاج جعفر حجفروش» یا حمام حاجی از جمله حمامهای قدیمی شهر رشت است که در نزدیکی خیابان مطهری، خیابان روبه‌روی مسجد بادی الله شهر رشت و در منطقه تاریخی ساغری سازان واقع شده است. در کتیبه سردر این حمام آمده: «عمل مشهدی یوسف کاشی ساز به تاریخ ۱۳۰۸ ه. ق (۱۲۶۶ ه. ش)»؛ یعنی در زمان حکومت ناصرالدین‌شاه قاجار (۱۲۷۵-۱۲۲۸) احداث شده است» (پناهی و احدنژاد، ۱۳۹۰). «در دو طرف سردر، کاشیهای گل و بتهدار رنگین و بالا صحنه جنگ رستم با دیو سفید و زیر آن مناظری از باغ و بوستان و خانه و افراد مختلفی دیده میشود. ورودی مردانه این حمام دو در مخصوص مردان و زنان دارد که ورودی مردان دارای در چوبی کرم رنگی به ارتفاع ۱۸۰ متر و پهنای یک متر میباشد» (پناهی و احدنژاد، ۱۳۹۰). در هر طرف سردر این حمام، دو فرشته بالدار و تاجدار در حالی که لباسهای مرسوم در عهد قاجار را به تن دارند، به صورت نیمه‌پنهان و از پشت ستونهای نازک، سبدی پر از گل را نگه‌داشته‌اند.

دقیق یک متن از سوی یک خوانش‌گر به منظور استخراج معانی و ارائه استنباط از آن متن است.^۱

مرحله‌ای که پس از خوانش و بیان توصیفی یک گفتمان می‌توان متصور شد، مرحله تحلیل گفتمان است. تحلیل گفتمان به این امر می‌پردازد که چگونه زبان، هم آوایی و هم نوشتاری، دیدگاه‌ها و هویت‌های اجتماعی و فرهنگی را به نمایش می‌گذارد (Paul Gee, 2011). خطی‌مشی‌های مختلفی برای تحلیل گفتمان وجود دارد. برخی از آنها صرفاً به محتوای متن و مسائلی که در آن مطرح شده، توجه می‌کنند؛ برخی نیز به ساختار متن (قواعد دستور زبان) و اینکه چگونه این ساختار برای ساخت معنا در بافت و زمینه خاص عمل می‌کنند، می‌پردازند (Paul Gee, 2011).

گفتمان کاشی‌کاری سردر می‌تواند گفتمانی داشته باشد مرکب از یک سری قواعد و کلمات. در این متن، کلمات همان رنگ‌ها، شکل‌ها، شخصیت‌ها و حالات آنها هستند و نحوه ترکیب آنها قواعد گفتمان است. منظوری که در این مقاله از خوانش کاشی‌های سردرهای منتخب مدنظر است شناسایی واژگان مشترک به کار رفته در متن (همان کاشی‌کاری‌ها) و استخراج معانی اصلی است که از کلیت متن بر می‌خیزد. از سوی دیگر، خوانش مدنظر این مقاله صرفاً به زمینه کلی متن توجه می‌کند. این زمینه کلی عبارت است از اینکه سردرهای منتخب، در دوران قاجار ساخته شده باشند. بنابراین در این پژوهش، متون منتخب با توجه به زمینه‌های دیگری همچون موقعیت شهری که در آن احداث شده‌اند، موقعیت محله‌ای که در آن واقع شده‌اند، مسئولیت و شخصیت کارفرمای

۱. ممکن است این سؤال پیش آید که هر فرد از یک متن مشخص می‌تواند خوانشی متفاوت داشته باشد، سپس نتیجه گرفته شود که خوانش گفتمان یک کار شخصی و غیرقابل تعمیم و از این رو بی‌بهره است. در پاسخ می‌توان گفت که اگر نگارنده، قصد تألیف یک متن را برای عموم داشته باشد (مثل کاشی‌کاری سردر یک بنای عمومی)، حالت منطقی این است که متن مورد نظر او بر اساس حداقل وجوه مشترک زبانی میان او و مخاطبانش تألیف شود. در غیر این صورت، در معرض دید گذاشتن آن متن، کاری بی‌بهره به نظر می‌رسد. از این رو خوانش گفتمان یک متن از آنجا که می‌تواند حداقلی از پیام‌ها را کشف کند مفید است

تصویر ۳. به ترتیب از راست به چپ: تصویر سرباز قاجاری در حمام گلزار، حمام پهنه، سردر باغ ملی، ارگ سمنان، مأخذ: همان

وقت) ترسیم شده است. همچنین در دو طرف سردر، بالای تصاویر پهلوانان، تصویر دو مچ دست که با انگشت سبابه به سمت شاه اشاره کرده اند نمایان است. اشاره این دستها بر اهمیت و مرکزیت تصویر شاه قاجار میافزاید. در دو طرف قسمت بالایی سردر نماد شیر و خورشید که نماد ملی زمان قاجار بوده است نمایان است. در طرفین قسمت میانی سردر و زیر تصویر دومی که از احمدشاه قاجار ترسیم شده است، دو فرشته بالدار نیمه‌عریان وجود دارد. یکی دیگر از عناصر سردر، دو گلدان در قوس ورودی سردر میباشد که گلهای آن از پایین حرکت کرده و در نقطه نزدیکی به هم، تصویری دیگر از احمدشاه قاجار که در دو طرف او پرچم سه رنگ ایران قرار دارد را همچون پرتوهای در برگرفته‌اند. در این تصویر آمده: «تمثال اعلی حضرت سلطان احمدشاه قاجار». درست زیر پای فرشتگان و پایین تصویر احمدشاه، کتیبه‌ای مزین به آیه «و ان یکاد...» نگاشته شده است. در طرفین ورودی بنا تصویری از یک سرباز اسلحه به دست قاجاری ترسیم شده است (تصویر ۱).

دروازه ارگ سمنان: دروازه ارگ یکی از آثار تاریخی با ارزش و زیبایی سمنان و بازمانده هنر دوره قاجاریه است که بر روی کاشی‌های این دروازه تاریخی نام ناصرالدین شاه قاجار درج شده است. «دروازه ارگ سمنان اکنون در بین مردم به نام میدان ارگ نامیده می‌شود و در مرکز شهر سمنان واقع است» (فارس، ۱۳۹۰). «کار ساخت دروازه در سال ۱۳۰۲ ه.ق در زمان حکومت «نوشیروان میرزا ضیاءالدوله» فرزند محمدرحیم میرزا پسر دهم عباس میرزا نایب‌السلطنه که طی سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۰۵ ه.ق حاکم ایالت قومس بوده

در بالای هلالی ورودی بنا، منظره‌ای پرسپکتیوگونه از یک شکارگاه با انبوهی از درختان، گیاهان و پرندها را نشان میدهد که یک شاهزاده مذکر و یک شاهزاده مؤنث در مقابل هم در حالی که سوار بر اسب‌های سرخ‌رنگ هستند، کمان خود را به سمت آهوهای در حال فرار نشانه رفته‌اند. در مرکز این تصویر، دورنمایی از یک کوشک نمایان است. در بالاترین قسمت سردر هم تصویری از نبرد رستم با دیو سفید نقش بسته است. یکی دیگر از عناصر موجود در سردر که از قسمت پایین سردر و از دو جانب آن آغاز میشود، گلدان‌هایی پر از گلهای بزرگ رنگارنگ است که تا انتهای بالایی سردر امتداد یافته (تصویر ۱).

حمام گلزار رشت: این بنای ارزشمند در اواخر دوره قاجاریه و در زمان احمدشاه قاجار (۱۳۰۴-۱۲۸۸ ه. ش) در شهر رشت، سبزه‌میدان، خیابان آیت‌الله انشائی^۱ و جنب بازار پیرسرا ساخته شده است. در کتیبه سردر این حمام تاریخ اختتام بنا سال ۱۳۳۴ ه.ق (۱۲۹۲ ه. ش) ذکر شده است. در کتیبه بنا آمده: «عمل مشهدی محمد ولد مرحوم حاج یوسف کاشی‌ساز (سازنده کاشیهای حمام حاجی محمد جعفر رشت)، سنه ی ۱۳۳۴ ه.ق» (اخوان‌اصغری، ۱۳۸۹). در کتیبه بالای سردر که در میان دو نماد شیر و خورشید قرار دارد ابیاتی دیده میشود. دو طرف سردر از پایین تا میانه ضلع بالای آن با تصویر پرتوهمانند ۱۸ پهلوان و پادشاه اساطیری که نامشان اغلب در شاهنامه آمده است خودنمایی میکند. نام برخی از این افراد عبارت است از کیقباد، ضحاک، فریدون، جمشید، منوچهر، اسکندر کبیر، سیامک و کیکاووس. در میان این تصاویر و نقطه ثقل آن، تصویر احمدشاه قاجار (پادشاه

۱. در محله پیرسرای رشت واقع است.

تصویر ۴. نماد شیر و خورشید و تاج شاهی در درهای فلزی سردر باغ ملی، مأخذ: همان

تصویر ۵. از راست به چپ: نماد شیر و خورشید در حمام پهنه، حمام گلزار، تکیه معاون الملک، مأخذ: همان

به چشم می‌خورد. «در بالای درب ورودی اشعاری به خط نستعلیق خوانا و استادانه نوشته شده است. ازاره این سردر را کاشی‌هایی با گل‌های سفید و لاجوردی به ارتفاع یک متر تشکیل می‌دهد» (آرمان سفر؛ تصویر ۲).

سردر باغ ارم شیراز: تاریخچه باغ ارم که در واقع به باغ گیاه‌شناسی معروف است به دوره پیش از قاجار برمی‌گردد. «در دوره ناصرالدین‌شاه، حاج حسنعلی خان نصیرالملک از بزرگان شیراز، این باغ را از سران ایل قشقایی خرید و ساختمان زیبای کنونی را بنا کرد» (عطارزاده و اتحادمحکم، ۱۳۹۲). پایین ستون‌های ورودی بنا نقش برجسته سربازان دوره قاجاریه حک شده است. سردر کاشی‌کاری شده بنا دارای شکلی نیم‌دایره است که به سه قسمت قابل تقسیم است. «در کاشی نگاره‌های ۱ خورشیدی این سردر، مجالسی به نام‌های «مدهوش شدن ندیمگان از جمال یوسف»، «دیدن خسرو شیرین را در چشمه‌سار» و «رستم در بارگاه حضرت سلیمان (ع)» تصویر شده است. تصویر ناصرالدین‌شاه سوار بر اسب نیز در وسط و فصل مشترک هر سه مجلس واقع شده است» (عطارزاده و اتحادمحکم، ۱۳۹۲؛ تصویر ۲).

سردر باغ ملی تهران: سردر باغ ملی از بناهای به‌جامانده از اواخر دوره قاجار است که در سال‌های ۱۳۰۱ تا ۱۳۰۴ ه.ش

به اتمام می‌رسد» (عمرانکو، ۱۳۹۱). این دروازه دارای دو نمای شمال و جنوبی است. نمای شمالی دروازه ارگ از حیث استفاده از تزئینات کاشی‌کاری نما کاشی‌های هفت‌رنگ و مناره‌های تزئینی به چشم می‌خورد. استفاده از نقوش هندسی و نقش و نگار اساطیری در این جبهه اهمیت نمای شمالی را به‌عنوان دروازه ورودی شهر بیشتر می‌کند. به قرینه کتیبه نیم‌دایره‌نمای جنوبی، طرح نیم‌دایره‌ای بر پیشانی نمای شمالی کاشی‌کاری شده که در آن نبرد رستم و دیو سفید به تصویر کشیده شده است و درست در بالای مدخل ورودی نقش سربازان قاجاری و تسلیحات آنها کاشی‌کاری شده است. از دیگر تزئینات کاشی‌کاری این نما که به قرینه شکل گرفته است نقش شیر خورشید است (تصویر ۱).

حمام پهنه سمنان: «حمام پهنه یکی از آثار قدیمی و ارزشمند سمنان است که در گوشه شمال غربی تکیه پهنه سمنان، بین مسجد جامع و مسجد امام خمینی و امامزاده یحیی قرار گرفته است. حمام پهنه سمنان در سال ۱۳۱۲ ه.ق در زمان سلطنت مظفرالدین شاه تجدید بنا شد» (تبیان، ۱۳۹۱). بر سردر این ورودی علامت شیر و خورشید با کاشی‌های زردرنگ در دو لچک و به صورت یک نیم‌دایره مشخص می‌باشد. در دو طرف این درب، تصویر دو سرباز قاجار کاشی‌کاری شده است که در آن جمله «عمل زین‌العابدین سمنان ۱۳۳۰»

تصویر ۶. تصویر گل و گلدان در سردر حمام حاجی رشت (راست) و حمام پهنه (چپ)، مأخذ: همان

خورشید، فرشته و گلدان دیده می‌شود (تصویر ۱).

نقوش مختلف شناسایی شده در سردرهای منتخب

تصویر سرباز: نقش سرباز در سردر باغ ملی، حمام گلزار، حمام پهنه و سردر ارگ سمنان قابل مشاهده است (تصویر ۳).

در دوره قاجار ترسیم سربازان مسلح و آماده از جمله نقوش مرسوم در نقوش کاشی‌های سردر بالاخص حمام‌ها بوده است. این نقوش اغلب به صورت زوجی است و ترسیم آنها را می‌توان به منظور نشان دادن ابهت دولت، و آمادگی نیروها تفسیر کرد. پیام این نقوش برای ناظر بنا می‌تواند این نکته باشد که سربازان حکومت با آمادگی کامل آماده جان‌نثاری برای شاه و وطن هستند.

ترسیم شیر: در سردرهای انتخاب شده، نماد شیر همراه با خورشید، تاج شاهی یا در حال شکار ترسیم شده است. این نقش در تمام موارد وجود داشت به جز حمام حاجی (تصویر ۴ و تصویر ۵).

این نقش در دوره‌های مختلف فرهنگ ایران مفاهیم خاصی را در برداشته و «مظهر میترا، خورشید، گرما، تابستان، پیروزی، شجاعت، سلطنت، قدرت، نور و آتش بوده است» (مبینی، ۱۳۸۹). «شاید قدیمی‌ترین مفهوم نمادین نقش شیر در علم نجوم مورد استفاده قرار گرفته است» (خزائی، ۱۳۸۱). یکی از صحنه‌های حضور شیر، ترسیم آن به حالت نبرد با اژدهاست که بر اژدها غالب می‌شود. این موضوع متأثر از داستان‌های کهن ایرانی دارد. «در ایران نماد شیر همراه با خورشید نیز به کار می‌رفته است و پس از گذراندن سیر تطوری سال ۱۲۸۰ ه ق در زمان ناصرالدین شاه قاجار نشان رسمی ایران شد» (براتلو و همکاران، ۱۳۹۱). گفته شده است که در «این نماد ترکیبی، شیر نماد حضرت امیرالمومنین (ع) است، به طوری که شیری با شمشیری ذوالفقارگونه و همچنین خورشیدی که درون آن است و برخی اوقات با یا محمد(ص) پر می‌شده نمادی از پیامبر است. این نزدیکی به

توسط جعفرخان کاشانی احداث شده است. این بنا دارای دو نمای بیرونی و درونی است و در خیابان امام خمینی کنونی جای گرفته است. قسمت بالاتر سردر کاشی‌کاری است به رنگ‌های لاجوردی، فیروزه‌ای، کرم، زرد، قهوه‌ای، طلایی، قرمز، سفید و سبز شامل تصاویر اسلیمی، مسلسل، میدان جنگ، شصت‌تیر، رضاشاه با تفنگ شصت‌تیر، تخریب قلعه به وسیله توپ، گلوله توپ به شکل هرم (هرم ۲۱ عددی)، دو فرشته پیروزی، پرچم سه رنگ ایران، گلوله توپ، پلنگ، سروده‌ها و آیه‌های قرآنی و نام‌های امامان. این بنا دارای سه در است. در بزرگ دارای یک ورودی دو لنگه است که به صورت دو لنگه در آهنی و طرح‌های برنز کاری شده شامل طرح‌های گل و مرغ شبیه اژدها یا پرنده خیالی هما، طرح اسلیمی، شیر و خورشید، و سر شیر است و به شکل زیبایی مشبک‌کاری شده است. در بالای درهای ورودی نیز طرح‌های طبل، پری، تاج، تیرزین، شمشیر، نیزه، شیپور، توپ و گلوله به چشم می‌خورد (تصویر ۱).

تکیه معاون‌الملک کرمانشاه: «این بنا که در بافت قدیم شهر کرمانشاه، در محله آبشخوران قدیم و در خیابان شهید حداد عادل واقع شده است در سال ۱۳۲۰ ه ق توسط حسین خان معین‌الرعا یا به منظور برگزاری مراسم مذهبی بنا شده است» (شهپازی، ۱۳۸۶). این بنا در محل ورودی دارای چند در است که هر کدام دارای نقوش خاصی است. پایین تا بالای ورودی بزرگ‌تر شامل تصاویری از واقع عاشورا، حرم امام حسین (ع) و حضرت ابوالفضل (ع) است. همچنین بر قسمت بالای درب کتیبه‌هایی از اشعار محتشم کاشانی نقش بسته است. یکی دیگر از ویژگی‌های این ورودی ترسیم گلدان‌هایی پر از گل است که تصاویر عاشورایی را در برگرفته است. در بالاترین نقطه سردر، تصویر دو فرشته نیمه عریان که یک تاج را حمل می‌کنند و همچنین چهره‌هایی به صورت خورشید دیده می‌شود. نمایش مناظر و چشم اندازه‌های اروپایی از دیگر خصوصیات این ورودی است. در بالای ورودی درهای مجاور درب اصلی نیز تصاویری از شیر و

تصویر ۷. نماد فرشته (کوپید) در سردر تکیه معاون الملک، مأخذ: مریخ پور، ۱۳۹۳

طراحان بنا خواسته‌اند با ترسیم فرشتگان نوعی تقدس و حالتی روحانی به بنا بدهند» (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰). «ریشه ظهور نقش فرشته، در فرآیند تاریخی خویش، از نماد فروهر آغاز می‌شود. با نقش سیمرخ همگام می‌شود و در قالب نقش فرشته جلوه‌گر می‌شود» (اختیاری و همکاران، ۱۳۹۰). «فرشته‌ها با بال ترسیم می‌شوند. بال بر بدن انسان یا حیوان علامت ایزدی و نماد قدرت محافظت است. بال‌ها الوهیت، طبیعت روحانی، تحرم، حفاظت و همه نیروهای فراگیرنده‌ی خدا، نیروی استعلای جهان مادی، خستگی‌ناپذیری، حاضری مطلق، هوا، باد، حرکت خودبه‌خود، پرواز زمان، پرواز اندیشه، اراده، فکر، آزادی، پیروزی و چابکی را نشان می‌دهند. بال‌ها نشانه پیک ایزدان تیزپا و نیروی ارتباط بین ایزدان و انسان‌ها هستند. بال‌های گسترده به معنای حفاظت الهی یا محافظ انسان‌ها از گرمای خورشید است» (جعفری، ۱۳۸۶). «در برخی از اماکن تصویر فرشته به تعبیر اسلامی مانند ملائکه مقرب خداوند نزدیک‌تر است» (خزائی، ۱۳۹۲). وجود این ملائکه با لباس‌های پوشیده، حجب و حیای مخصوص به خود، تعداد متقارن و واقع در ارتفاعی نسبتاً بلند، در تطابق با سنت‌های ایرانی - اسلامی قرار دارد و واسطه فیض هستند و ضمن اینکه به بنا روحیه‌ای قدسی می‌بخشد، می‌تواند این پیام را برای ناظر به دنبال داشته باشد که بنا، صاحبان یا استفاده‌کنندگان از آن، در سایه فیوضات الهی و حفاظت کربوبیان عالم ملکوت می‌باشند.» (در

دلیل لقب اسدالله امیرالمومنین نیز می‌باشد» (خزائی، ۱۳۸۱). ترسیم گلدان: نقش گل و گلدان یا کاسه‌بشقابی در سردر حمام حاجی، گلزار، پهنه و تکیه معاون الملک یافت شد (تصویر ۶). «این عنصر در کاشی‌کاری دوره قاجار از چند جهت تحول یافت. اول اینکه نقوش گیاهی در سایه طبیعت‌گرایی و طبیعت نگاری این دوره و با ورود گل فرنگ یا گل‌های لندنی (گل‌های سرخ پربرگی شبیه به صدتومانی) متحول شده‌اند و گه‌گاه اسلیمی‌ها و ختایی‌ها جای خود را به نقوش گیاهی ساده‌تر (گل‌های چندپر) و واقع‌گرایانه (گل رز، میخک، زنبق و افاقیا) داده‌اند» (محمدزاده و سلاخی، ۱۳۹۲). دوم اینکه عنصر دیگری در زیرمجموعه گلدان‌ها قرار گرفت؛ نقوش کاسه‌بشقابی با انبوهی از گل تزئین می‌شدند. «ترسیم نقوش مایه‌های گل و کاسه‌بشقاب یکی از نوآوری‌های دوره قاجار است که بیشتر به تقلید از دنیای فرنگ متداول گردید. در نقوش کاسه‌بشقابی یک دسته گل درون کاسه‌بشقاب با نقوش بسیار ریز و تزئینی قرار می‌گیرد. در دوره قاجار طرح گل و گلدان و کاسه‌بشقاب سازی همراه با دسته گل‌های مختلفی به ویژه گل سرخ و زنبق در نقوش و تزئینات کاشی‌کاری و حجاری به کار می‌رفت» (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰).

در تحلیل معنایی این نقش باید گفت «فرشتگان پیام‌آوران بال‌دار هستند که میان خدایان و بشر ارتباط برقرار می‌کنند. مردم فرشته را رابط آسمان و زمین می‌دانند، از این رو

شناسایی وجه اشتراک پیام موجود
در سردر هفت بنای عمومی دوره
قاجار از طریق تحلیل گفتمان نقوش
به کار رفته در آنها

تصویر ۸. راست: نقش فرشته در حمام حاجی، چپ بالا حمام گلزار، چپ پایین سردر باغ ملی، مأخذ: نگارنده.

تصویر ۹. راست به چپ: پرچم ایران در سردر باغ ملی، تاج پادشاهی در تکیه معاون الملک، مأخذ: همان

تصویر ۱۰. راست به چپ: تصویر کیقباد، ضحاک و فریدون در حمام گلزار، نبرد رستم با دیو سفید در حمام حاجی، مأخذ: همان

تصویر ۱۱. راست به چپ: شاهزادگان در شکارگاه (حمام حاجی)، مجلس دیدن خسرو، شیرین در چشمه سار (سر در باغ ارم)، مأخذ: همان.

تصویر ۱۲. رستم در بارگاه حضرت سلیمان (ع)، سردر باغ ارم، (راست)، مجلس مدهوش شدن ندیمگان از جمال یوسف (چپ)، مأخذ: همان.

تصویر ۱۳. تصویر ناصرالدین شاه در سردر باغ ارم (راست); تصویر احمدشاه در سردر حمام گلزار (چپ) مأخذ: همان.

تصویر ۱۴. نمایش توپ و گلوله‌های آن و مسلسل در سردر باغ ملی، مأخذ: همان

سردرها ترسیم شده است.
تاج شاهی و پرچم: این نقش در سردر باغ ملی، و تکیه معاون الملک ترسیم شده است (تصویر ۹).
 تاج به عنوان نماد شاهی و پرچم به عنوان نماد ملیت و استقلال کشور، یکی دیگر از عناصر معمول در کاشی‌کاری دوره قاجاریه بوده است. در اغلب موارد تاج شاهی توسط فرشته‌ها و الهگان پیروزی حمل و نگهداری می‌شوند و جایی در بالای سردر و پایین یا بالای تصویر شاه قرار دارند
مجلس نگاری: شخصیت‌نگاری در تزیینات تمام سردرهای

برخی از امکان نیز فرشته به مفهوم اروپایی خود که عنوان الهه (رب‌النوع) پیروزی و فتح می‌باشد، نزدیک‌تر است^۱ (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰). در سردر کاخ‌ها و عمارات حکومتی تصویر فرشته‌ها اغلب همراه است با تصویر شاه و تاج او. ترسیم فرشته در حالی که در گرد شاه پراکنده‌اند می‌تواند این پیام را به ناظر سردر القا کند که گویا فرشتگان و قدسیان عالم حافظ و دعاگوی تاج و تخت سلطنت هستند و برای جلوگیری از زوال و شکست آن دست دعا برافراشته‌اند. در نمونه‌های مطالعه‌شده نماد فرشته به صورت زوجی در

1. Cupid

تصویر ۱۵. کتیبه‌نویسی در سردر باغ ملی، مأخذ: همان

نمایند» (براتلو و همکاران، ۱۳۹۱).
تسلیحات: در میان نمونه سردرهای منتخب، نقوش مربوط به تسلیحات در سردر ارگ سمنان، سردر باغ ملی و حمام حاجی وجود دارد (تصویر ۱۴).
 نمایش قدرت نظامی در قالب ترسیم نوین‌ترین تسلیحات جنگی زمان، یکی از ویژگی‌های کاشی‌کاری دوره قاجار می‌باشد. این تسلیحات اغلب در کنار یادست سربازان قاجاری به نمایش گذاشته می‌شدند. مسلسل، تفنگ شصت‌تیر، تفنگ سرنیزه‌دار، توپ و گلوله‌های آن از جمله تسلیحات ترسیم شده در این کاشی‌کاری‌ها هستند.

کتیبه‌نویسی: در سردر تمام نمونه‌های مطالعه شده به جز باغ ارم، کتیبه‌هایی قابل مشاهده است. برخی از این کتیبه‌ها عبارت‌اند از: آیهٔ حصن؛ بسم الله الرحمن الرحیم؛ آیه و ان یکاد؛ نصرمن الله و فتح قریب (تصویر ۱۵، تصویر ۱۶، تصویر ۱۷).

ترسیم یا نصب نقوش کتیبه‌ای از اقداماتی بوده که از گذشته در قسمت پیشانی سردرها انجام می‌شده است. «کتیبه‌ها شامل متونی هستند که بر اساس اعتقادات اسلامی و شیعی توصیه شده و در قالب یک جمله یا یک کلمه به صورت گچ‌کاری یا کاشی‌کاری بر پیشانی سردر نصب می‌شوند. متون این کتیبه‌ها برگرفته از دعاها و آیه‌های قرآنی است و برای ایجاد خیر و برکت در منزل و همچنین برای در امان نگاه داشتن ساکنان از شر شیطان و چشم بد در هنگام خروج از خانه به کار می‌رود» (ولیزاده اوغانی، ۱۳۹۱). «به یک معنای دیگر کتیبه نماد و نشانه است. نماد درخواست هدایتگری بنده از خداست، کتیبه نشان‌دهنده صراط مستقیم است و یاری‌کننده و محکم‌کننده دل مومن به سوی خداست» (محمدی و رجبی، ۱۳۸۹). برخی کتیبه‌ها ساده‌اند و برخی پیچیده و درگیرکننده بیننده با خود هستند. پیچیدگی کتیبه‌ها می‌تواند موجب تازگی اثر و کنج‌کاو ساختن ناظر باشد. برخی کتیبه‌ها نیز جنبه مذهبی ندارند و صرفاً برای بیان

منتخب به جز سردر حمام پهنه وجود دارد (تصویر ۱۰، تصویر ۱۱ و تصویر ۱۲).

مجلس‌نگاری در قالب کاشی‌کاری یکی از روش‌های تزئینی دیوار و نماهای ورودی است که گویا در دوره قاجار تنوع و گستردگی بیشتری یافت. اغلب مجلس‌نگاری‌ها نشان‌دهنده شخصیت یا شخصیت‌هایی در حال حضور در یک نبرد یا یک مجلس هستند و در مواردی هم تصویر یک شخص را در برمی‌گیرند. «در نقاشی‌های دوره قاجار مضامین متعددی به کار می‌رفته است؛ ولی سه مضمون رواج بیشتری داشته است: مضامین حماسی، افسانه‌ای و سیاسی، مضامین تزیینی و بزمی و مضامین مذهبی» (شریفی، ۱۳۹۲). متقابلاً این روند در نقاشی دوره قاجار به نقاشی روی کاشی نیز سرایت کرد. «ویژگی روایی تصویر، مضمون مسلط در تصویرگری عصر قاجار است» (محمدزاده و سلاخی، ۱۳۹۲). در مجالس نظامی این دوره داستان فتح یک قسمت، یک جنگ خاص و همچنین تصاویر رزم‌های اساطیری و قهرمانان شاهنامه و خمسة نظامی شامل تصویر کیومرث، رستم، سهراب، افراسیاب، فریدون و نبرد رستم با دیو سفید، جنگ رستم و اسفندیار، جنگ رستم با سهراب، از آتش گذاشتن سیاوش، نبرد رستم و اژدها و... متداول‌تر بوده است. پیام این نقوش را می‌توان پیروزی خیر بر شر و غلبه خصائل نیک بر خصائل زشت تفسیر کرد. در مجالس بزمی و قایعی مانند رقص، شکارگاه، محافل درویشان، لیلی و مجنون، شیرین و فرهاد، بهرام‌گور در شکارگاه، یوسف و زلیخا، شیخ صنعا و ترسا، بهرام و گل‌اندام و... ترسیم می‌شده است. مجالس مذهبی نیز شامل وقایع عاشورایی، قیام مختار، حضرت سلیمان، شمایل ائمه اطهار، عروج نبی و... بوده است.

ترسیم چهره پادشاهان: چهره پادشاهان قاجاری را می‌توان در سردر باغ ارم و سردر حمام گلزار مشاهده کرد (تصویر ۱۳). «تصویرنگاری پادشاهان و شاهزادگان از سنت‌های ایران باستان است» (براتلو و همکاران، ۱۳۹۱).

ترسیم تصویر شاهان در دوره قاجار به یکی از متداول‌ترین رسوم در کاشی‌کاری مبدل شده بود. «پادشاهان قاجار به خصوص فتحعلی‌شاه و ناصرالدین‌شاه که دوره زمامداری‌شان طولانی بوده است به منظور ارضای حس شاهانه، جاودانگی و تثبیت حکومت و تخت و تاج و... به تأسی از گذشتگان به هنرمندان سفارش‌های متعددی می‌دادند تا هنرمندان نقش آنها را بر بوم کاشی یا سنگ و غیره جاودانه

تصویر ۱۶. کتیبه‌نویسی در سردر تکیه معاون الملک، مأخذ: مریخ‌پور، ۱۳۹۳

تصویر ۱۷. راست به چپ: کتیبه نویسی در سردر حمام پهنه، حاجی، گلزار مأخذ: نگارنده.

- توجه به نحوه جانمایی و ترکیب نقوش مختلف به طوری که در تشکیل و القای پیام نهایی سردر نقش داشته باشد یکی از وجوه اشتراک سردرها در نحوه پیام سازی و پیام رسانی بوده است، به طوری که اگر میزان دقت و ظرافت به کار رفته در ترکیب و جانمایی نقوش سردرها از ۱ تا ۵ امتیاز دهی شود؛ کمترین امتیاز به دست آمده (امتیاز ۳) از حد میانگین بیشتر است. همچنین حداکثر امتیاز قابل کسب از لحاظ نحوه ترکیب و جانمایی نقوش (امتیاز ۵) در سردر حمام گلزار و باغ ارم به دست آمد.

جانمایی نقوش در سردرها حاکی از اصول زیر است:

- در تمام موارد، نقوش به کار رفته در سردر به صورت زوجی و متقارن جانمایی شده‌اند.
- قرار گرفتن شخصیت خیر یا پیروز در نقطه تمرکز بصری سردر
- قرار گرفتن نقش شیر در ارتفاع بالاتر به صورتی که از سرباز بالاتر اما از شخصیت شاه پایین تر باشد.
- قرار گرفتن نقش سربازان در حاشیه چپ و راست سردر
- قرار گرفتن فرشته‌ها در ارتفاع بالاتر به طوری که بالاتر از شیر و بالاتر یا حول شخصیت خیر باشد.
- جانمایی کتیبه در محدوده بالایی سردر و حاشیه بالایی آن
- قرارگیری نقوش از پایین به بالای سردر بیشتر بدین ترتیب است: سرباز، شیر، شخصیت خیر یا پیروز، فرشته
- پیام نهایی تمام سردرها به جز سردر تکیه معاون الملک و حمام حاجی، گفتمان قدرت شاهی است. پیام سردر تکیه معاون الملک هم که کاربری مذهبی دارد دربارهٔ حادثهٔ عاشورا است. همچنین پیام سردر حمام حاجی نیز دربارهٔ غلبه خیر بر شر (رستم بر دیو سفید) است.
- پیام‌های شناسایی شده در سردرهای منتخب، قابل تفکیک در سه حوزهٔ موضوعی جداگانه است: حوزهٔ سیاسی (سردر باغ ارم، حمام گلزار، سردر باغ ملی، حمام پهنه، ارگ سمنان)، حوزهٔ اعتقادی (سردر تکیه معاون الملک) و حوزهٔ افسانه‌ای (سردر حمام حاجی). در فرآیند پیام رسانی همهٔ سردرهای منتخب، نمایش حقانیت، قدرت و غلبهٔ خیر و خوبی فصل مشترک این سه حوزه است. یعنی غلبهٔ خیر و حق حوزهٔ سیاسی (پادشاه)، اعتقادی (امام حسین (ع)) و افسانه ای

تاریخ ساخت بنا و معرفی سازنده آن ساخته می‌شوند. **منظره نگاری:** در میان نمونه‌های پژوهش، منظره نگاری یکی از ویژگی‌های کاشی کاری تکیه معاون الملک، حمام حاجی، سردر باغ ملی و سردر باغ ارم است. «منظره نگاری یا ترسیم یک منظرهٔ مشخص در یک قاب از جمله هنرهایی است که در دورهٔ قاجار در پی اختراع عکاسی و ورود کارت پستال‌های اروپایی به ایران، وارد نگاره‌های ایران شد» (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰). «منظره نگاری اغلب به صورت نمایش دورنما (پرسپکتیو) یک منظرهٔ طبیعی شامل خانه، رودخانه یا باغ و همچنین یک منظرهٔ شهری شامل ترسیم شهروندان در حال تفریح در فضاهای شهری و یا نمایش نشانه‌ها و ساختمان‌های شهری است» (اسدپور، ۱۳۹۳). این مناظر عمدتاً در قاب‌های بیضوی، دایره و مربع به تصویر درمی‌آیند. این هنر در دورهٔ قاجار در بخش‌های مختلف ساختمان و از جمله ورودی‌ها به کار برده می‌شد.

یافته‌های پژوهش

- بیشترین تعداد نقوش سردر در حمام گلزار و سردر باغ ملی (۹ مورد) به کار رفته است.
- کمترین تعداد نقوش سردر در سردر ارگ و حمام پهنه سمنان (۵ مورد) به کار رفته است.
- یکی از وجوه اشتراک میان سردرها در القای پیام تنوع نسبی نقوش به کار رفته است، زیرا اگر حداقل تعداد نقوش برابر یک در نظر گرفته شود و با حداکثر تعداد نقوش یافت شده (۹ مورد) مقایسه شود این نکته به دست می‌آید که تعداد نقوش به کار رفته در هر کدام از سردرها از میانگین بیشتر است.
- مضامین کلی به کار رفته در تمام سردرها چهار حالت اصلی دارد: مضمون قدسی، قدرت، اساطیری و تفریحی.
- بیشترین تعداد مضامین در سردر حمام گلزار (۴ مورد) و کمترین تعداد مضامین در سردر حمام پهنه (۱ مورد) به کار رفته است.
- یکی از وجوه اشتراک میان سردرها بهره‌گیری از مضامین مختلف برای تشکیل پیام نهایی و القای آن به مخاطب است، به طوری که تنها در سردر حمام پهنه از نقوشی که صرفاً دارای یک مضمون باشند استفاده شده است.

تصویر ۱۸. ترسیم منظره ساختمانی در سردر تکیه معاون الملک، مأخذ: همان

یک مضمون مشترک هستند و آن مضمون مشترک همانا گفتمان قدرت و غلبه دولت قاهر قاجاری است که خوانشگر را به سمت اطاعت و تسلیم در برابر حاکم فرا می‌خواند. نمایش قدرت و اصالت نه تنها در انتخاب عناصر و نمادها نقش داشته بلکه در برخی نمونه‌ها در چیدمان عناصر در کنار هم نیز مؤثر بوده است. سردر حمام گلزار و باغ ارم از جمله این نمونه‌هاست.

گفتمان کلی سردر حمام گلزار حاکی از اجماع قدرت تمام اساطیر ایرانی (و نه اسلامی) در شخص احمدشاه است. این گفتمان گویا می‌گوید که بر ایران شاهی حاکم است که وام‌دار، چکیده و نتیجه تمام خصایص نیک و دلاوری اسطوره‌های ایرانی (تصویر ۲۸ اسطوره ترسیم شده از پایین تا بالای سردر) است و از سوی دیگر قدسیان عالم ملکوت، حافظ و نگهبان تخت پادشاهی هستند. این تصویر به نوعی به مقام شاه مشروعیت، زیبایی و پاکی و خداگونگی می‌بخشد. نکته جالب در این سردر این است که هیچ‌یک از اساطیر موجود در تصاویر در حال شکست خوردن و در موقعیت ضعف نیستند. چیدمان تصاویر این سردر القاکننده این مطلب است که شاه دارای پشتوانه الهی و فصل مشترک قدرت‌های اساطیری و الهی است؛ بنابراین مردم باید پیرو و مطیع او باشند (تصویر ۱۹). در سردر باغ ارم نیز سه مجلس نقش بسته که تصویر ناصرالدین شاه در نقطه ثقل آنها واقع است. در این سردر هر مجلسی مضمون خاص اما در نهان مشترک خود را روایت می‌کند. گویا این تصاویر، در عین اختلاف، بیانگر مضمون اصلی سردر هستند و آن ختم شدن خوبی‌ها و زیبایی‌های همه شخصیت‌های موجود در تصویر در شخصیت شاه است (تصویر ۱۹).

(رستم) بر نیروهای شر و باطل.

یافته‌ها پژوهش در جدول ۱ به صورت مختصر جمع بندی شده است.

بحث و تحلیل

در این بخش لازم است یافته‌های پژوهش ریشه‌یابی شوند. به عبارتی علت وجه اشتراک قابل توجه سردرهای مطالعه شده در استفاده از نقوش مختلف، مضامین متفاوت، ترکیب‌های ظریف و پیام‌هایی که حاکی از غلبه خیر بر شر دارد چیست؟

با توجه به یافته‌های پژوهش، شاید «ایجاد مشروعیت» یکی از پذیرفته‌ترین پاسخ‌ها به این پرسش باشد. یعنی در دوره قاجار تلاش می‌شده است مشروعیت شاه و حکومت او با استفاده از نقوش و مضامین مختلف و ترکیب‌های ظریف به نمایش درآید. در این راستا مضامین مذهبی، ملی و اساطیری با زبان هنر به خدمت گرفته می‌شده‌اند. بر مبنای این منطق، علت اصلی تعدد گفتمان قدرت شاهی در میان گفتمان نمونه‌های منتخب را می‌توان تمایل حکومت‌های قاجاری به نمایش قدرت خود و بیان پیشینه باستانی پادشاهی در ایران دانست. نوع و نحوه ترکیب و جانمایی نقوش به کار رفته در این گفتمان‌ها طوری هماهنگ می‌شده است که پیام اصلی یعنی مشروعیت شاه به مخاطبان ایرانی و غیر ایرانی القا شود.

در تعدادی از سردرهای مطالعه شده ترکیب عناصر مختلف موجود در سردر و پیام هر یک از آنها طوری است که همه پیام‌ها در جهت القای یک پیام واحد تلاش می‌کنند. هر تصویر در نهان خود جزئی است از کل بزرگ‌تر که داستانی دیگر را روایت می‌کند و به عبارتی حکایتگر و نشئت‌گرفته از

جدول ۱. عناصر، مضامین و گفتمان غالب موجود در کاشی‌کاری هرکدام از نمونه‌های مطالعه شده در پژوهش، مأخذ: نگارنده

سردر بناهای منتخب							انواع نقوش شناسایی شده
حکام حاجی	حکام گلزار	سردر: باغ ملی	سردر: آرگن	سردر: باغ ارم	حکام بهبه	تکیه معاون الملکی	
*	*	*	*	*	*	*	شیر
			*	*			تسلیحات
		*	*	*	*		سرباز
		*		*			شاه قاجار
*		*		*			منظره نگاری
*	*		*				کتیبه‌نویسی
*			*				فرشته
*	*						گلدان
*	*			*			تاج شاهی و پرچم
		*	*	*			مجلس حماسی
		*	*	*			مجلس بزمی
*		*		*			مجلس مذهبی
۷	۵	۷	۵	۹	۹	۶	تعداد نقوش هر سردر
۳	۳	۵	۳	۳	۵	۴	ظرافت به کاررفته برای ترکیب و جانمایی نقوش در سردر (امتیاز ۱ تا ۵)
*				*	*	*	قدسی
*	*	*	*	*	*	*	قدرت
		*	*	*	*	*	اساطیری
		*	*	*	*	*	تفریحی
حادثه عاشورا	قدرت حکومت	قدرت شاهی	قدرت حکومت	قدرت شاهی	قدرت پادشاهی	غلبه خیر بر شر	پیام اصلی سردر
اعتقادی	سیاسی				افسانه‌ای	حوزه موضوعی پیام	

نتیجه

پژوهش نشان داد که ترسیم عناصر و نمادهایی از قبیل تصویر شیر، سرباز، شاهان قاجاری و اساطیری، تسلیحات، تاج و تخت پادشاهی، پرچم، فرشته و کوپید، گلدان، کتیبه‌نویسی، منظره‌نگاری و نمایش مجالس مختلف (بزمی، رزمی و مذهبی) از معمول و مرسوم‌ترین اقدامات در هنر کاشی‌کاری سردر ساختمان‌های عمومی دوره قاجار در ایران بوده است. نتیجه دیگر پژوهش این است که القای غلبه خیر و حق بر شر و باطل، وجه مشترک تمام سردرهای مطالعه‌شده در فرآیند پیام‌رسانی و ارتباط با مخاطبان و ناظران آنهاست. همچنین این پیام‌ها در سه حوزه سیاسی، اعتقادی و افسانه‌ای قابل

تفکیک است. نتیجه دیگر این است که شیوه تحقق این هدف در تمام موارد یکسان نبوده است، به طوری که نوع، تعداد، نحوه ترکیب، جانمایی و مضمون نقوش به کاررفته در هر سردر متفاوت است. علت این تفاوت را شاید بتوان در تفاوت موقعیت‌ها و محدودیت‌های زمانی، مکانی و گرایش‌های فکری کارفرمایان و طراحان سردرها جستجو کرد. در تعدادی از سردر هایی که عناصر و نقوش مرتبط با حکومت قاجار وجود دارد، سمت و سوی مضامین به کاررفته در گفتمان سردرها به سمت همان عناصر حکومتی ختم می‌شود. یعنی سایر نقوش و مضامین در راستای تقویت، تأیید و در یک کلام «مشروعیت» دادن به حکومت به کار رفته‌اند. در پایان پیشنهاد نگارنده برای سایر پژوهشگران این است که با تحلیل شرایط سیاسی، هنری و اجتماعی دوران قاجار و ترکیب آن با یافته‌های این پژوهش می‌توانند خوانشی دقیق‌تر و عمیق‌تر از گفتمان سردرهای منتخب داشته باشند.

منابع و مآخذ

- اختیاری، اسفندیار؛ پشتوتنی‌زاده، آزاده و اخوی‌جو، رامین. ۱۳۹۰. «تحولات نماد الوهی فرشته با الهام از نقش فروهر و بن‌مایه سیمرغ». زن در فرهنگ و هنر، دوره سوم، ش ۱: ص ۲۳-۵.
- اخوان اصغری، خلیل. ۱۳۸۹. شمال نیوز. بازیابی در: ۹۳/۶/۲۸.
- اسدیپور، علی. ۱۳۹۳. «تحلیل ماهیت و ساختار بازنمایی فضای شهری در کاشی‌کاری‌های قاجاری مورد مطالعه: کاخ گلستان تهران». تخصصی پژوهش‌های منظر شهر، سال اول، ش ۱۶: ص ۷-۱.
- براتلو، عطیه و همکاران. ۱۳۹۱. «چگونگی ورود معماری غرب در قراقخانه»، دانشگاه هنر تهران، دانشکده معماری و شهرسازی.
- بمانیان، محمدرضا؛ مؤمنی، کورش و سلطان‌زاده، حسین. ۱۳۹۰. «بررسی تطبیقی نقوش کاشی‌کاری دو مسجد-مدرسه چهارباغ و سید اصفهان». علمی پژوهشی مطالعات تطبیقی هنر، سال اول، ش ۲: ص ۱۶-۱.
- بمانیان، محمدرضا؛ مؤمنی، کورش و سلطان‌زاده، حسین. ۱۳۹۰. «بررسی نوآوری و تحولات تزئینات و نقوش کاشی‌کاری مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار». علمی پژوهشی نگره، ش ۱۸: ص ۴۷-۳۵.
- پایگاه خبری تحلیلی تبیان. ۱۳۹۱. حمام پهنه سمنان. بازیابی در: ۹۳/۷/۲۳.
- پناهی، عباس و احدنژاد، لیلا. ۱۳۹۰. «محل‌های ساغری سازان شهر رشت و جاذبه‌های آن». فصلنامه سیاسی-ادبی فرهنگی گیلان ما. بازیابی در: ۹۳/۷/۷.
- جباری، فاطمه و مرثی، محسن. ۱۳۹۲. «مطالعه تطبیقی تصاویر نسخ سنگی و کاشی‌های مصور دوره قاجار». علمی پژوهشی هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی، دوره ۱۸، ش ۱: ص ۶۸-۵۷.
- جعفری، زهره؛ آیت‌اللهی، حبیب‌ا... و حیدری، مرتضی. ۱۳۸۶. «بررسی چگونگی شکل‌گیری نقش فرشتگان انسان بالدار در منابع تصویری قبل از اسلام». علمی پژوهشی مدرس هنر، دوره دوم، ش ۲: ص ۲۴-۷.
- خبرگزاری فارس. ۱۳۹۰. مرمت و بازسازی سردر ارگ تاریخی سمنان، بازیابی در: ۹۳/۷/۲۳.
- خزایی، محمد. ۱۳۸۱. «نقش شیر در هنر اسلامی». علمی پژوهشی هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، ش ۱۷: ص ۵۷-۵۴.
- خزائی، محمد. ۱۳۹۲. «تأویل نمادین نقوش طاووس و سیمرغ در بناهای اصفهان عصر صفوی». دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس.
- سامانیان، صمد؛ میرعزیزی، محمود و صادقپور فیروزآباد، ابوالفضل. ۱۳۹۳. «بررسی مضامین تصویری کاشی‌های نقش برجسته موجود در تالار اصلی کاخ‌موزه گلستان». علمی پژوهشی هنرهای

- زیبا-هنرهای تجسمی، دوره ۱۹، ش ۱: ص ۷۲-۵۹.
- شریفی، علی اکبر. ۱۳۹۲. بررسی و تحلیل دیوارنگاری در دوره قاجار، وبسایت مامیترا. بازیابی در: ۹۳/۶/۳۱.
- شهبازی سیاوش و شهبازی، سروش. ۱۳۸۶. «تکیه معاون الملک جلوه‌گاه هنر مذهبی و حماسی و چهره‌های تاریخی ایران». ماهنامه کتاب ماه هنر، ش ۱۰۳ و ۱۰۴، ص ۵۲-۴۶.
- عطارزاده، مجتبی و اتحادمحکم، سحر. ۱۳۹۲. «خوانش گفتمان کاشی نگاره روایتگر سردر ورودی باغ ارم شیراز». علمی پژوهشی باغ نظر، سال دهم، ش ۲۶: ص ۴۸-۴۱.
- مبینی، مهتاب. ۱۳۸۹. «بررسی تطبیقی نقش شیر در اساطیر و هنر ایران و هند». علمی پژوهشی نقش‌مایه، س سوم، ش ۶: ص ۶-۱.
- محمدزاده، مهدی و سلاحی، گلناز. ۱۳۹۲. «بررسی موضوعی آرایه‌ها و نقش‌مایه‌ها در اشیای فولادی عصر قاجار». علمی ترویجی جلوه هنر، ش ۹، ص ۷۶-۶۳.
- محمدی، رضا و رجبی، محمدعلی. ۱۳۸۹. «بررسی کتیبه‌های سردر ورودی منازل تهران از دوره قاجار تاکنون». علمی پژوهشی نگره، ش ۱۵، ص ۲۷-۱۹.
- مریخ پور، زینب. ۱۳۹۳. تکیه معاون الملک، گوهر کاشی‌کاری دوره قاجار. وبسایت انسان‌شناسی و فرهنگ. بازیابی شده در: ۹۳/۷/۱۵.
- وبلاگ آرمان سفر. ۱۳۹۱. حمام تاریخی پهنه سمنان، بازیابی در: ۹۳/۷/۲۵.
- وبلاگ عمرانکو. ۱۳۹۱. ارگ سمنان، بازیابی در: ۹۳/۷/۲۳.
- ولیزاده اوغانی، محمدباقر و ولیزاده اوغانی، اکبر. ۱۳۹۱. «تکریم مهمان و جلوه آن در ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران». علمی تخصصی معرفت اخلاقی، س ۳، ش ۴: ص ۱۱۵-۱۰۳.

Karlberg, Michael 2012 *discourse theory and peace. Overview of discourse theory.* Western Washington University. Access in: <http://myweb.wvu.edu/karlberg/articles/DiscourseTheory.pdf>

Paul Gee, James 2011 *An Introduction to Discourse Analysis; Theory and method.* .Routledge: third edition

پژوهش‌های فلسفی و فلسفه‌های پژوهشی
پرتال جامع علوم انسانی

Identification of Common Point of Messages in Entrances of Seven Qajar Public Buildings through Discourse Analysis of Their Motifs

Kazem Afradi, Ph.D. Student of Urban Planning, School of Urban Planning, Faculty of Fine Arts, University of Tehran, Tehran, Iran.

Received: 2015/4/17

Accepted: 2015/12/29

The entrance is part of a building that has the ability to express its creator's or patron's beliefs to viewers. It's possible to count the discourse of motifs in decorations of each entrance as a message from the entrance's designer or patron; so it can be read and understood. Discourse of the entrance motifs of seven public buildings from Qajar era is the subject of this research. The identification of common point of latent messages in these entrances through discourse analysis of motifs, is the research problem. The goal of the research is identification of common aspects of the selected entrances in communicating with the viewers. This research is done on the basis of descriptive-analytical method and its data is collected through direct observations, library research and reference to the original images. This research revealed that the process of conveying messages in all cases is done using various motifs, different themes and delicate compositions, but in various ways. Analogy of the identified discourses in entrances showed that the victory of good over evil is the common point of all cases. The main reason for the attention of designers and patrons of selected entrances to this kind of discourse, can be understood through Qajar government tendency to show their political, religious and ancient power and legitimacy to domestic and foreign viewers.

Keywords: Seven Public Buildings from Qajar Era, Tiles of Entrance, Motif Study, Discourse Analysis.